

nummer 12

Najaar 2015

MOENSIANA

een uitgave van

stichting
petronella
moens de Vriendin van 't Vaderland

Voorwoord *Moensiana* nr. 12, oktober 2015

In het jubileumnummer van *Moensiana*, de nieuwsbrief van de ‘Stichting Petronella Moens, De Vriendin van ’t Vaderland’ van 2013 belichtte een aantal deskundigen het thema Moens en haar vaderlandse helden. In 2014 werd gekozen voor Moens en haar literaire vriendinnen. Wij zijn verheugd dat ook dit jaar een aantal experts bereid was zich te verdiepen in een aansprekende onderwerp: Petronella Moens en de jeugdliteratuur.

Moens debuteerde in 1785 met een prijsgedicht *De waare Christen*. De eerste decennia van haar dichterschap stonden in het teken van vaderlandsliefde en religieuze overpeinzingen. Teleurgesteld in de politiek zocht zij een ander lezerspubliek. Met de publicatie van *Letterkransje voor lieve en brave kinderen* (1806) begon een lange reeks van geschriften, dichtbundels, verhalenbundels en romans die haar contemporaine succes inluidde als schrijfster voor kinderen en hun opvoeders¹. In deze *Moensiana* komen de volgende onderwerpen aan de orde:

Janneke de Jong-Slagman, docente jeugdliteratuur, redactielid domein letterkunde van *10voordeleraar*, behandelt Actuele kwesties in een kinderboekje van Moens: de pokkeninenting. Zij bestudeerde in haar dissertatie uit 2012 de hofpredikers in de negentiende eeuw.

Als dé kenner van Sinterklaas heeft neerlandicus Frits Booy zijn sporen in de loop der jaren verdiend. Hij is bereid de ingewikkelde relatie tussen Moens en de goedheiligman te beschrijven.

Jant van der Weg, voorzitter van de Stichting Geschiedenis van de Kinder- en Jeugdliteratuur, gepromoveerd op een studie over de Friese kinderboeken, belicht de warme band tussen Moens en haar Friese achterban.

Willem van der Meiden schreef een dissertatie over kinderbijbels en hij is degene die ons zijn visie op Moens als representante van de Reformatorische Verlichting wil geven.

Bij de Berichten komen o.a. recente activiteiten rond Petronella Moens aan de orde, zoals het vierjaarlijkse internationale congres van de Achttiende Eeuw, dit jaar in Rotterdam (ISECS) en de actuele tentoonstelling in het Letterkundig Museum over schrijvende vrouwen in het Europese HERA project Travelling Texts.

Voor het thema van volgend jaar Moens in de almanakken kunt u zich aanmelden voor een bijdrage of anderen voordragen.

De redactie wenst u veel leesplezier,

Peter Altena

Ans J. Veltman-van den Bos

¹ Ans J. Veltman-van den Bos: *Petronella Moens, De Vriendin van ’t Vaderland*, Nijmegen 2000 bevat een uitgebreide bibliografie.

Zingen bij het prikje.

Actuele kwesties in een kinderboekje van Petronella Moens uit 1824

Introductie

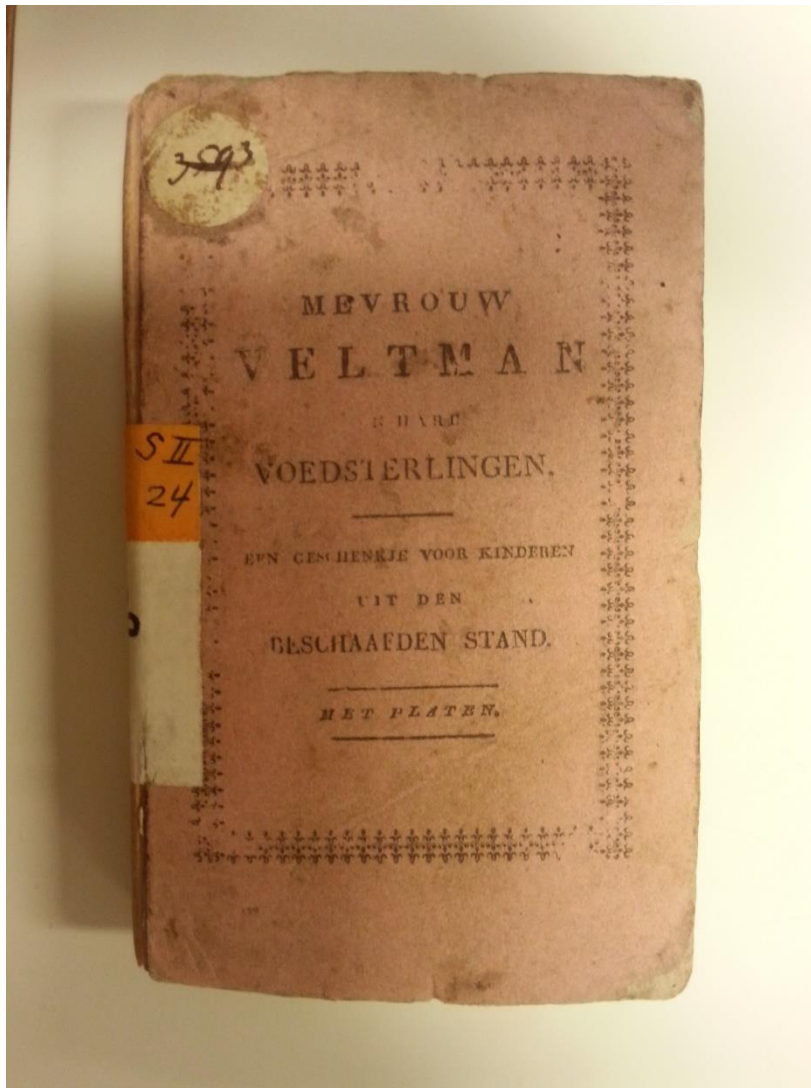
Petronella Moens schrijft in 1798/1799 in haar tijdschrift *De Vriendin van 't Vaderland* over de ‘betreurde kinderpest’ en de ‘zegenvolle inenting’. Daarmee refereert zij aan de actualiteit: van de Britse arts Edward Jenner verschijnt in 1798 de studie *An Inquiry into the Causes and Effects of the Variolæ Vaccinæ*. Van dit werk over vaccinatie tegen de gevreesde pokken wordt alom met instemming kennisgenomen. Moens voelt zich bijzonder betrokken bij deze kwestie: door de kinderpokjes was zij immers blind geworden.² We zien het thema vaccinatie en de persoon van dokter Jenner dan ook meer dan eens in haar werk terug, zo ook in het kinderboekje *Mevrouw Veltman en hare voedsterlingen*. Opvallend is de illustratie bij het verhaal: een huiselijk tafereel van een arts die een kind vaccineert, terwijl anderen in de huiskamer toekijken en een meisje op de piano speelt, een zorgvuldig geënceneerd beeld.

Volgens Buijnsters en Buijnsters-Smets haakt Moens met haar verhaal in op een actuele maatschappelijke discussie.³ In dit artikel bespreek ik het boekje kort, waarna ik inzoom op één verhaal, dat waarin de vaccinatie tegen de pokken en dokter Jenner voorkomen. Op deze aspecten ga ik dieper in en daarbij betrek ik de maatschappelijke discussie. Wat behelsde die?

² Ans. J. Veltman-van den Bos, *Petronella Moens (1762-1843). De Vriendin van 't Vaderland* (Nijmegen 2000), 26.

³ P.J. Buijnsters en Leontine Buijnsters-Smets, *Lust en leering. Geschiedenis van het Nederlandse Kinderboek in de negentiende eeuw* (Zwolle 2001), 35.

Mevrouw Veltman en hare voedsterlingen

Mevrouw Veltman en hare voedsterlingen' is uitgegeven door W. Schares te Amsterdam in 1824. Het betreft een klein boekje (8x13 cm) van 148 bladzijden. Volgens het titelblad is het bestemd 'voor kinderen uit den beschaafden stand'. Moens schrijft in een 'Voorberigt' dat zij 'het denkvermogen wil ontwikkelen en oefenen en tegelijk het gevoel voor het ware schoone en goede wil opwekken en versterken.' En in de lezende jeugd uit de

beschaafde stand veronderstelt zij een aantal 'kundigheden' die kinderen uit lagere sociale milieus ontberen.⁴

De verhalen in het boekje spelen zich dan ook af 'in een gegoed burgerlijk milieu van verlicht-christelijke signatuur'.⁵ Dat wordt meteen duidelijk in de inleiding, waar Moens de personages introduceert. Mevrouw Veltman is een predikantsweduwe met twee kinderen, Willem van acht en Koosje van zes jaar. Zij bewoont een klein landgoed en ontfermt zich over nog vier kinderen: Hendrik, wiens ouders overleden zijn, en de kinderen Krisje, Suze en Lotje, wier ouders met hun oudste zoon en dochter naar Batavia gereisd waren. Voor deze vier 'kweekelingen' is mevrouw Veltman een 'liefderijke moeder'. De inleiding besluit met een concreet doel: de auteur wil 'eenige gesprekken over verschillende onderwerpen' meedelen om de lezertjes 'op een leerrijke wijze te vermaken'.⁶

⁴ A.w., V-VII.

⁵ Buijnsters en Buijnsters-Smets, *Lust en leering*, 34.

⁶ A.w., 6.

De gesprekken tussen mevrouw Veltman en haar voedsterlingen zijn ingedeeld in zes verhalen van twintig tot 25 pagina's: De Herfstdag; De St. Nikolaas-Avond; Het Kersfeest; Een winteravond; De laatste dag van het jaar; De Nieuwjaarsdag. Drie verhalen zijn geïllustreerd.

Het verhaal

Het verhaal 'De laatste dag van het jaar' gaat over een bezoek dat mevrouw Veltman met vijf van de zes kinderen brengt 'aan den braven Dorpsleeraar en deszelfs beminnenswaardig gezin'. De dominee vergezelt het groepje terug naar huis en dan ontspint zich een levendig gesprek over de zon, de maan, de sterren en planeten. De dominee legt uit, maar de kinderen geven ook blijk van hun kennis, waarop zijne eerwaardigheid kan zeggen dat hun 'lieve, moederlijke vriendin [...] u dit alles duidelijk [heeft] doen begrijpen.'⁷ Door de gesprekken onder de winters donkere hemel gaat de tijd snel en de dominee constateert: 'wij zijn ongemerkt uwe woning genaderd; ik moet hier van u en mijne lieve jonge vrienden afscheid nemen.'⁸

Dan lijkt het verhaal afgerond: het bezoek is ten einde, de dominee heeft afscheid genomen en de verhandeling over de sterrenhemel en de planeten is gepasseerd. Moens kiest hier voor een wat onnatuurlijk vervolg, verhaaltechnisch is dit niet zo sterk.

Lotje, die als enige thuisgebleven was – inderdaad heeft Moens dat in de eerste zinnen van dit verhaal verteld – kwam het groepje tegemoet. Zij was enkele dagen geleden opnieuw ingeënt, omdat de pokken op eenjarige leeftijd niet goed vat op haar gekregen hadden. Nu had dokter Eelhart gevraagd om met de pokstof van Lotje een kind van tien maanden te mogen inenten. De vader van dit kind was schout op een dorp in de omgeving. Hij en zijn vrouw worstelden met vooroordelen tegen de inenting en toen de kinderpokken woedden, durfden zij hun kinderen niet te laten vaccineren omdat zij het werk van een zekere gedoopte joodse doctor gelezen hadden. Willem, het zoontje van de schout overleed. Op zijn sterfbed zei hij zijn ouders dat hij deze smart niet zou gehad hebben als hij tegen de pokken ingeënt was en smeekte hun zijn zusje Pauline wel te laten inenten. De vader had berouw, maar de moeder durfde niet tot vaccinatie over te gaan. Ook Pauline werd getroffen. Zij bleef leven, maar werd blind. Toen kwam de moeder tot inkeer: 'Die schrijver heeft Gods liefde, die ons een middel tot redding aanbood, gelasterd; hij heeft mij mijn Willem ontrukkt, en mijn arme Pauline van het gezicht beroofd; want zonder hem, waren mijne lievelingen ingeënt en

⁷ A.w., 103.

⁸ A.w., 108.

behouden.’ De ouders vroegen dokter Eelhart het jongste kindje, dat uit voorzorg uitbesteed was, alsnog in te enten. Dat deed hij met de pokstof van Lotje, ten huize van mevrouw Veltman. In de woonkamer speelde Koosje op de piano, zij zongen een lied ter ere van Jenner en nadien raakten zij niet over hem uitgepraat.⁹

1824

Volgens Buijnsters haakt Moens – evenals in een ander verhaal – met deze passage dus in op een actuele maatschappelijke discussie.¹⁰ Moens’ kinderboekje dateert van 1824; om welke discussie gaat het? Dat zij in 1798/1799 in *De Vriendin van ’t Vaderland* over de ‘betreunde kinderpest’ en de ‘zegenvolle inenting’ schrijft, is volkomen begrijpelijk. In 1798 was immers Edward Jenners studie over de vaccine verschenen. De vraag is waarom maar liefst 26 jaar later dit gegeven opnieuw een plaats krijgt, en nog wel in een kinderboek. Moens’ persoonlijke betrokkenheid bij het onderwerp is een reden, maar die kan dit niet helemaal verklaren. Er moet een link zijn met een actuele maatschappelijke discussie die contemporaine lezers zonder meer hebben kunnen volgen. In het hiervoor overgenomen fragment uit ‘De laatste dag van het jaar’ vallen mij twee dingen op: de plaats die de gedoopte joodse dokter inneemt, en de grote verering van Jenner.

Abraham Capadose

De gedoopte joodse dokter kan niemand anders zijn dan dr. Abraham Capadose (1795-1874)¹¹. Deze medicus van joodse komaf is aanvankelijk een voorstander van de vaccinatie. Juist joodse artsen hebben in Nederland de vaccinatie bevorderd¹². Als Capadose in 1822 echter tot bekering en geloof in Jezus Christus komt en zich laat dopen¹³, verandert zijn standpunt radicaal: hij beschouwt de vaccinatie als een verderfelijke dwaling en voelt zich geroepen om er krachtig strijd tegen te voeren. In 1823 komt zijn aanval. Hij schrijft een

⁹ Korte samenvatting van de pagina's 111-117.

¹⁰ Buijnsters en Buijnsters-Smets, *Lust en leering*, 34.

¹¹ Ans Veltman-van den Bos, *Petronella Moens*, 372; Buijnsters en Buijnsters-Smets, *Lust en leering*, 35.

¹² D. Kalmijn, *Abraham Capadose* ('s-Gravenhage 1955), 126, zie ook nt. 2.

¹³ Bart Wallet, 'Het Réveil als joodsche Hervorming' in: Fred van Lieburg (red.), *Opwekking van de natie. Het protestantse Réveil in Nederland* (Hilversum 2012) 182-210; aldaar 190-191.

brochure met de titel ‘Bestrijding der vaccine of de vaccine aan de beginselen der godsdienst, der rede en der ware geneeskunst getoetst’¹⁴. In deze brochure worden systematisch alle bezwaren besproken – deze laat ik verder buiten beschouwing – en wordt de vaccinatie gezien als een typisch product van de verdorven tijd. Daarmee is zijn tekst een bezwaar tegen de geest der eeuw¹⁵, zoals een jaar voordien ook zijn neef Isaïc da Costa van zich had laten horen¹⁶. Beiden zijn sterk beïnvloed door Willem Bilderdijk en vinden dat de tijdgeest ‘met geheel het samenstel zijner ijdele wijsheid en bedriegelijke verlichting’ de wereld in opstand brengt tegen God.¹⁷ Bilderdijk betoont zich aanvankelijk ook een betrokken medestander van Capadose en Da Costa. In Réveilkringen zijn de meningen echter niet eensluidend¹⁸. Later komt Da Costa op zijn standpunt terug, maar Capadose blijft zich in het vraagstuk vast. ‘Het vermogen tot relativiseren was hem niet gegeven’, constateert Zaal¹⁹. Kalmijn laat in zijn dissertatie over Capadose zien hoezeer de vaccinatiëkwesatie de Réveilvrienden bezighoudt²⁰.

Uiteraard wordt ook in de vaderlandse pers de polemiek gevoerd. Zo verschijnt in *Vaderlandsche letteroefeningen* een omvangrijke recensie van Capadoses boekje, waarvan de laatste alinea luidt: ‘Wij besluiten dan onze beoordeeling en wederlegging met den hartelijk gemeenden wensch, dat het Bilderdijk, Da Costa en Capadose ga naar verdienste; dat elke kring van vrienden der Menschheid en des Vaderlands hen, als pesten der maatschappij, met verachting en verontwaardiging uit hun midden verbanne; en, wat Capadose in het bijzonder aangaat, dat elk verstandige zich hoe eerder zoo beter ontdoe van eenen Geneesheer, wien de verdediging van dweepzucht, domheid en bijgeloof nader aan het hart ligt, dan de gezondheid en het leven zijner *patiënten*.’²¹

Het is overduidelijk dat in Moens’ kinderverhaal deze polemiek een plaats krijgt. Mevrouw Veltman is als beschaafd en verlicht christen uiteraard een voorstander van de vaccinatie, maar in het gezin van de schout vindt de mening van Capadose weerklank. Mevrouw kan het niet over haar hart verkrijgen om haar kinderen te laten vaccineren, al smeekt Willem erom. Na Willems dood en Paulines blindheid komen de ouders uiteindelijk tot de erkenning van het nut en de zegen van de vaccinatie en krijgt ‘de gedoopte jood’ de schuld van alle rampspoed. Met de verwijzing naar de kwestie-Capadose en de mondige

¹⁴ Verschenen bij C.G. Sulpke, Amsterdam.

¹⁵ Kalmijn, *Capadose*, 133.

¹⁶ Isaïc da Costa, *Bezwaren tegen den geest der eeuw* (Leiden 1823).

¹⁷ Da Costa, *Bezwaren*, VI.

¹⁸ Kalmijn, *Capadose*, 152-158.

¹⁹ Wim Zaal, *Nooit van gehoord. Twaalf stiefkinderen van de Nederlandse beschaving* (Amsterdam 1974) 63-75; aldaar 73.

²⁰ Kalmijn, *Capadose*, 152-158.

²¹ *Vaderlandsche Letteroefeningen*, Amsterdam 1824, pp. 6-29.

kinderen die hun mening hierover ten beste geven, geeft Moens in haar verhaal de vaccinatie een actuele spits.

Dat zij de kinderen zelfs de ouders laat vermanen en voor hen als het ware een verstandig voorbeeld zijn, lijkt zeer onwaarschijnlijk.²² Maar mogelijk kiest Moens daarvoor om het uitzonderlijke van de situatie onder de aandacht te brengen. Het is namelijk tot dan toe vooral de lagere klasse, ‘de classe van het bevooroordeeld domme gemeen’ heet het in *Museum voor de jeugd*, een kinderboek uit 1806, die niet verstandig is en afziet van vaccinatie²³. *Museum voor de jeugd* is een educatief prentenboek, dat op de schoolboekenlijst staat en dus wijd verspreid geweest zal zijn²⁴. De kinderen kunnen erin lezen dat alle verstandige ouders hun kinderen laten inenten en ‘niet door eene onvergevelijke boosaardige eigenzinnigheid, de moorders of ook maar slechts de pijnigers van hunne kinderen [willen] wezen’²⁵. De kinderen uit *Mevrouw Veltman* kunnen via hun lectuur op school al met deze expliciet verwoorde opvatting kennis hebben gemaakt, waardoor de opvatting van hun ouders hun als vreemd voorkwam, en afwijkend van wat in hun kringen gangbaar was.

Dokter Jenner

Maar er speelt meer rond 1823/1824. Als dokter Eelhart – een speaking name! – alsnog bij het jongste kindje van de schout ‘de eenvoudige kunstbewerking’ verricht, gebeurt ten huize van mevrouw Veltman, waarbij Koosje op de piano speelde een lied zong tot eer van Dr. Jenner. Edward Jenner, de uitvinder van de koepokinenting, wordt alle lof toegebracht.²⁶ Als heilbrenger contrasteert hij met Capadose.

Moens’ boekje verschijnt in 1824; het is aannemelijk dat ze tijdens het schrijfproces kennisneemt van het overlijden van Edward Jenner op 26 januari 1823, maar zeker ook van de feestdag die te zijner ere gehouden wordt in mei van dat jaar. Op 14 mei, de dag waarop Jenner in 1796 de eerste openbare inenting verrichtte²⁷, wordt een ‘feestviering’ gehouden in Amsterdam. Jenners nagedachtenis wordt gehuldigd, er wordt een feestrede gehouden en een

²² Veltman-van den Bos noemt dat ook, *Petronella Moens*, 273.

²³ *Museum voor de jeugd. Een kindergeschenk* (Amsterdam 1806); dit boekje is een bewerking van *Der neue Jugendfreund. Ein lehrreiches Bilderbuch für Kinder* (Leipzig 1806). Zie Buijnsters en Buijnsters-Smets, *Lust en leering*, 68-69.

²⁴ Adriaan van den Ende, *Algemeene boekenlijst ten dienste der lagere scholen in de noordelijke provincien van het Koninkrijk der Nederlanden* ('s-Gravenhage 1815). *Museum voor de jeugd* wordt genoemd op p. 35.

²⁵ *Museum voor de jeugd* (1806), geciteerd in W. Rutten, *De vreselijkste aller harpijen : pokkenepidemieën en pokkenbestrijding in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw : een sociaal-historische en historisch-demografische studie* (Wageningen 1997), 281.

²⁶ Voor zijn biografie zie Richard B. Fisher, *Edward Jenner (1749-1823)* (Suffolk 1991).

²⁷ Kalmijn, *Capadose*, 124.

standbeeld onthuld. Dr. F. van der Breggen, hoogleraar geneeskunde, noemt in zijn rede de veertiende mei een heilige dag. ‘Deze heilige dag moest het feest der menscheid, het feest des levens, der gezondheid, der schoonheid, der bevrijding des menschedoms van eenen der geduchtsten vijanden – van eene physische wedergeboorte des menschelijken geslachts zijn.’²⁸ Deze ronkende taal krijgt veel kritiek. Uiteraard is het koren op de molen van Capadose, maar ook voorstanders van de vaccinatie vinden de toon sterk overdreven²⁹.

In diverse recensies wordt een aantal dichtregels geciteerd die Van der Breggen in de brochure met de feestrede laat opnemen. Vóór de rede is het oorspronkelijke Latijnse gedicht van H. Collot d’Escury afgedrukt, achterin de brochure de Nederlandse vertaling van M.C. van Hall. De vaak geciteerde strofe luidt:

‘Voor Jenner klinkt hun³⁰ dank: Voor Jenner staan de altaren
Als voor een weldoend God, door hen, alom gesierd.
Door ’t kroost dat nu ontluikt, door ’t kroost van later jaren
Wordt eeuwig Jenner’s Naam als VADERNAAM gevierd.’³¹

Dat Jenner een groot man was, behoeft voor Moens geen betoog. Het kroost in haar kinderboekje draagt aan de lof voor Jenner zijn steentje bij: de vaccinatie van het kindje van de schout wordt omlijst met pianomuziek en een Jenner-lied. Hoe dat lied luidt, wordt uit het verhaal niet duidelijk. Moens schrijft dat ze het bij een andere gelegenheid aan haar lezers zal meedelen, maar in *Mevrouw Veltman en hare voedsterlingen* komt het niet voor. Op zoek naar een kinderlied over Jenner kom ik bij Moens’ bundel *Onverwelkelijk Bloemkransje voor de lieve Jeugd*³² uit 1817 terecht. Daarin komt een lied met beurtzang voor; moeders zingen over Jenner, ‘de zaal’ge kindervriend’ waarna de kinderen vervolgen met een couplet dat sterk doet denken aan de berijmde psalm 66³³:

‘Wij danken Jenners kinderliefde
Wij zeeg’nen d’asch des ed’len mans.

²⁸ F. van der Breggen, *Feestviering ter hulding van Edward Jenner, en ter verheffing van de waardij der Koepokinenting, van wege het Genootschap Arti Salutiferae te Amsterdam (...)* (Amsterdam 1823), 11.

²⁹ Kalmijn, *Capadose*, 135-137.

³⁰ Namelijk van de ouders.

³¹ Van der Breggen, *Feestviering*, 30.

³² Petronella Moens, *Onverwelkelijk Bloemkransje voor de lieve Jeugd, of de Voortreffelijkheid van Kennis en Weldoen* (Amsterdam 1817).

³³ Zo wordt in de Statenberijming (1773) in het derde vers gesproken over God die ‘ons beveiligd had’. Het Jenner-lied is op de Geneefse melodie van psalm 66 te zingen.

Elk armpje dat hij weldoend griede,
Wijdt hem gezondheids rozenkrans.
Ook ons heeft Jenners kunst beveiligd,
Gods liefde kroont zijn zorg, zijn deugd
Aan Jenner blijft ons lied geheiligd,
Door hem versiert ons 't waas der jeugd.
Triomf ! in d'uijerkwaal der koeijen
Vond Jenner – door zijn ed'le drift
Om 't heil der menschen te doen bloeien –
Voor kinderziekte een tegengift.³⁴

Het is opmerkelijk dat Moens al in 1817 over de as van Jenner spreekt, terwijl hij pas in 1823 zou overlijden. Hoe het ook zij, Moens verering van Jenner dateert al van vroeger jaren. Ik stel me voor dat zij aan dit lied uit *Bloemkransje* heeft gedacht bij het verhaal uit *Mevrouw Veltman*.

Tot slot

Moens brengt in haar kinderboekje de ingewikkelde kwestie van de vaccinatie te berde. Dat is niet nieuw. In *Museum voor de jeugd* wordt al over deze materie geschreven, en Veltman-van den Bos geeft meerdere voorbeelden van Moens zelf³⁵. Het thema is dus geen uitzondering. De actualiteit waaraan Moens refereert, is wel opvallend voor een kinderboek: de polemiek die Capadose voert komt in zijn consequenties in volle hevigheid in het genoemde verhaal voor, zij het dat de naam van deze dokter niet genoemd wordt. Die hoeven de kinderen niet te weten. En de tweede kwestie waarmee zij mijns inziens refereert aan de actualiteit is de verering van Jenner na zijn overlijden, dat dan nog vers in het geheugen ligt. Het betekent voor Moens een nieuwe impuls om zijn lof te laten bezingen door de kinderen. De naam van Jenner, de grote

³⁴ Moens, *Bloemkransje*, 188-190.

³⁵ Veltman-van den Bos, *Petronella Moens*, 373.

kindervriend, moeten zij zeker onthouden. Zo betonen zij kinderen te zijn zoals Moens die graag ziet: ‘lieve, bloeiende sieraden der Maatschappij’³⁶.

Bergambacht, juli 2015

Janneke de Jong-Slagman

Verantwoording van de illustraties:

- *Illustratie uit Mevrouw Veltman en hare voedsterlingen, (ingevoegd tussen de pagina's 116 en 117).*
- *Foto van Mevrouw Veltman en hare voedsterlingen, exemplaar van de Koninklijke Bibliotheek, afdeling Bijzondere Collecties.*
- *Abraham Capadose, door J.P. Berghaus/Daguerr. (1851). Bron: DBNL.*
- *Edward Jenner. Bron: National Library of Medicine.*

³⁶ Moens, *Mevrouw Veltman*, VIII.

Wie dood is, brengt geen koek!

Het sinterklaasfeest bij Petronella Moens en andere kinderboekenschrijvers uit haar tijd

door Frits Booy

De kinderliteratuur, dat wil zeggen boeken speciaal voor kinderen geschreven, niet alleen *ter leeringe* maar ook *ter vermaeck*, laat men beginnen met *Proeve van kleine gedigten voor kinderen* van Hieronymus van Alphen uit 1778. Kinderboeken zijn tot ver in de negentiende eeuw vrijwel altijd moralistisch, pedagogische en/of didactisch. Het sinterklaasfeest, dat toen al een aantal eeuwen lang gevierd werd in ons land, kreeg snel een plaats in de kinderliteratuur rond 1800 en werd in de meeste verhalen en gedichten tot 1850 kritisch beschouwd.

Hoe werden Sint Nicolaas en zijn feest op prenten en in kinderboeken tussen 1778 en 1850 beschreven? Wat waren toen de opvattingen over de goedheiligman en zijn feest? En welke aspecten zijn kenmerkend? Op deze vragen zal hieronder worden ingegaan.

Negatieve geluiden

Het bestaan van Sint Nicolaas wordt in de meeste kinderboeken tot circa 1850 met nadruk ontkend en bestreden. Van een donkere dienaar is tot 1850 in die kinderboeken nog geen sprake. Men beschouwt het sinterklaasgebeuren als een sprookje, vindt het leugen en bedrog. Dat is duidelijk invloed van de Verlichting. Het betekent overigens niet, dat men de zeer populaire kindervriend niet wilde eren.

In het kinderboekje *Geschenk voor de jeugd* (1783)ⁱ staat dat het de gewoonte is dat *de zoete kinderen, op de vyfden December, 's avonds, hunne schoenen vóór het bed hunner ouderen en vrienden zetten, om er wat lekkers in te krygen: want men vertelt hun, dat SINT NIKOLAAS, 's nagts, op een paardje door den schoorsteen komt inryden, om hun dat te brengen. Zo heeft men immers ook al met u gedaan, toen gy niet wyzer waart?*

Daarna wordt spottend het volgende verteld: *In Braband verneemt men, op den zesden December, nog eene andere vertooning, die u zal doen lachen. By helderen dag rydt een Man, in het wit gekleed, en zeer fraai versierd, te paard door de straten der Steden. Wanneer hy aankomt, vliegen alle kinders naar de deur, plaatzen zich op de stoep, en bedanken deezen Man, die SINT NIKOLAAS verbeeldt, met groetenissen, neerbuigingen, handgeklap en toejuichingen, voor de gebragte geschenken.*

Dit is vermoedelijk de eerste beschrijving van een in de werkelijkheid optredende Sint Nicolaas.

In *Vaderlandsche kindervreugd* (1794)ⁱⁱ komt in het gedicht ‘Sint Nikolaas’ een *slimme Piet* voor, die niet in *sint Niklaas* gelooft:

„Al kon hij [=Sint Nicolaas] vliegen:

Ik laat mij niet zo ligt bedriegen.

De vaders en moeders,

De vrienden en voeders [opvoeders]

Der speelzieke jeugd,

Verschaffen ons lekkers en geeven ons vreugd.”

En de moraal luidt:

Laat dan uw doen dus altoos wezen,

Dat gij geen straffen hebt te vreezen;

Dat nooit geen [sic] roede uw oog verschrikk’.

Maar ’t loon der deugd uw ziel verkwikk’.

Uit deze tekst blijkt ook duidelijk, dat men kinderen toen niets op hun mouw wilde spelden, maar dat er van het sinterklaasfeest wel te leren viel.

In *De vriend der jeugd* (1803)ⁱⁱⁱ staat het toneelstukje ‘Het St. Nicolaas-geschenk’, waaruit blijkt dat het bij de jeugd bekend is dat ouders de gulle gevers van sinterklaasgeschenken zijn. Een erg nieuwsgierig meisje krijgt aanvankelijk haar sinterklaasgeschenken niet, omdat ze heimelijk deze het huis heeft zien binnenbrengen. Na haar getoonde berouw laat haar vader haar deze geschenken zien. Hij wijst zijn kinderen er daarna op, dat zij uit de vreugde die hun ouders hun met deze geschenken bezorgd hebben, de les moeten trekken om voortaan gehoorzamer en vlijtiger te wezen en vooral de goede God voor alles te danken, opdat ze *éénmaal nuttige wezens voor de Maatschappij kunnen worden*.

Het boekje *Nuttig geschenkje voor kinderen* (1810)^{iv} bevat het verhaal ‘De St. Niklaas-kraam’, waarin ook verteld wordt dat de kinderen van ouders of anderen met Sint Nicolaas speelgoed en lekkers krijgen. Daar staat een ernstige waarschuwing bij:

Wanneer de Kinderen hier van [namelijk van het koek- en suikergebak] veel bekomen en er veel van eten, zijn de gevolgen, voor hun zeer nadeelig, daar het veelal eene ontstelde maag en ziekten, welke hier van gevolgen zijn, veroorzaakt.

Op het bijbehorende prentje zien we een marktkraam vol suikeren harten en grote speculaaspoppen. Deze werden door verliefde jongeren aan elkaar geschonken met Sinterklaas.

In het jeugdtijdschrift *Philopaedion* (jaargang 1822)^v, staat het gedicht ‘De zesde December’, waarin het sinterklaasgebeuren weliswaar een sprookje wordt genoemd, maar Sint Nicolaas bij de jeugd als een goed voorbeeld van naastenliefde wordt aangeprezen:

Daar leefde Bisschop NIKOLAAS,

Wiens nagedachtenis te dwaas –

Te schandlijk – jaarlijks wordt ontëerd,

Zoo menigwerf men kindren leert

Dat hij, gezeten op een ros,

En opgesierd in Bisschops-dos,

*Met vollen zak de lucht doorrijdt,
In ied'ren schoorsteen lekkers smijt,
Ofroeden, – en zich hooren doet,
„Zijn hier de kinderen wel zoet?”
Doch, wie dit sprookje ook 't eerst verzon,
Het heeft een oude en ware bron:
Want NIKOLAAS, die milde man, –
Daar tuigt nog d' achtbare oudheid van, –
Verrigte een soortgelijke daad,
Die u mijn dichtje melden gaat.*

Dan volgt de bekende Sint Nicolaas-legende van de drie arme huwbare meisjes die om beurten van bisschop Nicolaas van Myra *een pakje gouds* krijgen, dat deze zo handig door het open raam werpt, dat het precies in hun muilen terechtkomt!

Het leukste voorbeeld van een optreden van Sint Nicolaas – die na zijn strenge optreden wordt ontmaskerd – vinden we in *De beminnelijke Gerrit* (1840)^{vi}, een schoolleesboekje voor jonge kinderen. Daarin jaagt een vreemd uitgedost personage dat Sint Nicolaas moet voorstellen, twee jongetjes thuis de stuipen op het lijf. Ze krijgen uiteindelijk van hem een mand vol suikergoed en enkele figuren van speculaas zoals een soldaat en een koets met paarden. Als hun vader thuiskomt, vertellen zijn zoontjes, nog heel bang, hem van het bezoek van Sint Nicolaas. Deze leert hun dan het volgende:

Dé ze kin der vriend is nú al lan ge já ren dood. Wat dood is blijft dood. Dus kan Sint Ni kó laas ook niet weer kó men, om ú lek kers te gé ven. En é ven wel komt al le já ren Sint Ni kó laas, om den klei nen lek kers te gé ven. Wie is dan die Sint Ni kó laas? – Die is vá der, moe der, de knecht of de meid, wel ke zich dan ver klee den, en vrij wat a larm má ken, om ú te ver

schrik ken. – Vá der is sterk té gen zul ke mal le k ú ren, om dat men ú daar door be vreesd maakt, zoo als gij nu reeds ge wor den zijt.

Daarna roept vader ‘Sint Nicolaas’ te voorschijn en laat hem steek en pruik afnemen. Dan moeten de kinderen hard lachen, omdat ze zien dat het vaders knecht Jochem is. Ze zijn erg opgelucht. Vader waarschuwt de knecht om zo’n optreden nooit meer te herhalen en belooft zijn spruiten die avond een vrolijk sinterklaasfeest.

Ook in het gedicht *Het Sint-Nicolaasfeest* uit het kinderboekje *Deugd en ondeugd* (1845)^{vii} van P.J.K. Thomson staat vermeld dat Sint Nicolaas niet meer leeft. De kinderen hoeven dus niet bang voor hem te zijn, maar hij moet wel nog steeds geprezen worden. Het gedicht begint als volgt:

Die voor St. Nikolaas nog vreezen,

Die moeten wel onkundig wezen;

Ik niet, ik ben voor hem niet bang:

De man is dood, wie weet hoe lang,

En was hij nu ook nog in leven,

’k Zou evenwel voor hem niet beven;

Want ’t was een regte kindervrind,

Die alle kindren heeft bemind.

En niets dan goedheid heeft bewezen,

Waardoor hij werd alom geprezen:

En nog viert men elk jaar een feest,

Omdat hij is zoo goed geweest.

Het zijn dus ook maar slechte zaken,

Om kinderen voor hem bang te maken,

Doch dit gebeurt thans ook niet veel,Enz.

Positieve geluiden

Ondanks de invloed van de Verlichting bestaan er in de kinderliteratuur tot 1850 enkele centsprenten en kinderboeken waarin geen twijfel aan of ongeloof betreffende een nog steeds levende goedheiligman te vinden is.

Centsprenten

Sint Nicolaas wordt een aantal malen afgebeeld op centsprenten, meestal te paard in de straat en/of op het dak, strooiend met lekkers en soms ook met geschenken. Teksten op die prenten gaan in op zijn leven en op zijn feest zoals op de handmatig gekleurde prent nr. 100 van uitgever J. Noman, met als ‘titel’: *Ziet Bisschop Sint Niklaas, ó Kindren hier te Paard!*^{viii} We zien de goedheiligman driemaal: al strooiend op zijn paard door een straat van een stad met vele kinderen die achter hem aan lopen, en tweemaal op het dak: één keer te paard en één keer half in de schoorsteen. Een donkere dienaar is er nog niet bij, anders zou de Sint niet zelf de schoorsteen in zakken! Uit de bijbehorende tekst zou de lezer aanvankelijk kunnen opmaken, dat Sint Nicolaas niet meer leeft, maar halverwege het gedicht blijkt het tegenovergestelde:

*'t Was Myra's Bisschop, Nicolaas,
Gelyk een heilig Man beschreven,
Die wondren doen kon in zijn leven;
Acht zyne daden dan niet dwaas.
Hy was, om Menschen te bekeeren,
Milddaadig, gaf aan de Armen veel,
En voor de Jeugd was hy geheel
Gulhartig om haar Deugd te leeren.
Men eerde hem in Amsterdam
Voor meer dan viermaal honderd Jaren,
Bewierookt tusschen Choorpilaren,
In de Oude Kerk [...]*

*Dus hoort men dan,
Den Kindren op zyn Feesttyd zingen:
ó Nicolaas ! Goed, Heilig Man !
Zoo ziet men hem te Paard gezeten;
Al stortende uit een grooten zak,
Veel Appelen, Koek, Banketgebak,
Voor hen, die graag wat lekkers eeten,
Ook Speelgoed, Beugeltassen meê,
En Gespen, Koussen, Schoenen, Hoeden,
Handschoenen; maar daar by ook Roeden
Voor elk stout Kind, indien 't misdeê.
Wat hy ten Schoorsteen door komt storten
Vindt gy des morgens op zyn dag,
ó Kindren ! met een bly gelach;
Men ziet 'er u den slaap om korten.*

Kinderboeken

Voorin de *St. Nicolaas Almanach voor het jaar 1766*^{ix}, een almanak annex prentenboek, deels voor de jeugd bestemd, vinden we een handmatig gekleurde houtsnede. Daarop zien we een zeer jonge Sint Nicolaas te paard die allerlei lekkers en geschenken, waaronder brillen en hamers (!) voor toegesnelde kinderen strooit. Eronder staat:

*Hier doet ons Sinter Klaas weer aan zyn dag gedenken,
Nu hy de Kind're Koek en Marssepyn wil schenken.*

Maar zagt houw en werpt geen suyker meer nog prik, [prikslee]

Een Jonge Juffer die begeert geen houte klik. [stijve hark]

De boodschap is duidelijk: kinderen verlangen met Sinterklaas lekkers en speelgoed, maar jongedames willen graag een vrijer: een vlotte jongeman als vaste vriend.

St. Nikolaas geschenk aan de jeugd (1810) van mr. E.J.B. Schonck^x is ondanks de titel geen echt sinterklaasboek, want van de 58 teksten op rijm gaan er slechts twee over Sint Nicolaas. Een ervan is een dialoog, getiteld 'St. Nikolaas en het stoute Mietje', waarbij de Sint sprekend wordt voorgesteld en hoe! Dus hij bestaat! Mietje beklagt zich er bij hem over, dat ze nog steeds niets in haar schoen heeft gekregen. Sint Nicolaas dient haar dan op krachtige toon van repliek:

Vraagt ge dat nog, stoute prij! [prij=kwaadaardige vrouw]

Die u ophoudt met bedriegen,

Krabben, bijten, slaan en liegen,

Wacht ge nog banket van mij?

Zie 'k u niet, schoon jong van dagen,

't Merk der luiheid op 't gelaat,

Twist en zwarten afgunst draagen,

Morzigheid op uw gewaad?

Zou 'k mijn' koek aan u verspillen?

Neen, ô ongehoorzaam kind!

'k Ben wel, ja, een kindervrind,

Maar, ik heb, voor stoute billen,

Ook een ' berken geesselroê;

Die 's voor u, zij komt u toe.

Dat liegt er niet om! Sint Nicolaas is wel goed maar niet gek... Maar als Mietje weer oppassend zal worden, zal hij haar volgend jaar weer lekkers brengen.

Het andere verhaaltje heet gewoon ‘Sint Nikolaas’. Een jongetje hoopt op *een goed getal Sint-niklaasjes* [speculaaspopjes in de vorm van Sint Nicolaas], maar hij sard zijn zusje en komt dan voor straf in vaders schoenenkastje terecht. Ook Sint Nicolaas straft hem stevig: hij krijgt een roe in zijn schoen met het volgende versje erbij:

„Sint Niklaas houdt goede wacht,

Wie zijn’ kinderpligt betracht,

Of verwaarloost: stoute blaagen

Kunnen nimmer hem behaagen;

Dezen brengt hij, in den schoe, [schoen]

Niets dan slechts een’ berken roê.”

Dus de Sint schrijft! Dit is een van de oudste sinterklaasgedichten voor een kind.

Het sinterklaasfeest bij Moens

Wat waren de opvattingen over het sinterklaasfeest van Petronella Moens die zich veel en kritisch met opvoeding, gezond verstand en waarheid heeft beziggehouden? Omarmde ze dat feest van prettig bedrog of wees ze het af?

Beïnvloed door de belangrijkste stroming van haar tijd, de Verlichting, geeft Moens duidelijk blijk van een nuchtere en rationele instelling. Ook wat zij van Sint Nicolaas en zijn feest vindt, wordt de lezertjes (en uiteraard hun ouders, onderwijzers en andere opvoeders) niet onthouden. Opvoeden met waarheid, gezond verstand en eerlijkheid staat in de kinderboeken van Moens centraal. Men zou dus verwachten dat zij niets moest hebben van het sinterklaasfeest, waarbij we immers een aantal aspecten aantreffen waartegen de Verlichting veel bezwaar had: sterk overdreven fantasie, lichtgelovigheid, leugen en bedrog.

Toch blijkt uit haar teksten over het sinterklaasfeest, dat Moens geen bezwaar tegen dit feest had, indien de jeugd maar steeds duidelijk werd gemaakt, dat Sint Nicolaas niet meer leeft, dus dat er een spel wordt gespeeld. Door het sinterklaasfeest zijn welgestelde ouders en andere oudere familieleden in staat om kinderen jaarlijks veel plezier te bezorgen en – een ander belangrijk aspect van de Verlichting – aan liefdadigheid te doen, namelijk arme kinderen met Sinterklaas verrassen met kleding, speelgoed en lekkers. Al die zaken kregen die arme stakkers vaak uit handen van beter gesitueerde kinderen – uiteraard zogenaamd gebracht door Sint Nicolaas en meestal in opdracht van hun ouders. Op die manier leerde de rijke jeugd haar overvloed van sinterklaasgeschenken en -lekkers te delen met arme leeftijdgenootjes.

In het gedicht ‘Tot eer van Sint Nicolaas’, in 1815 gepubliceerd in het tijdschrift *Euphonia*^{xi}, zet Moens uiteen dat in de Oudheid de goden en helden in verhalen werden vereeuwigd en dat dat ook met de heilige Nicolaas is gebeurd. Maar nu gebeurt dat in koekvorm aldus Moens, waardoor zij (ongewild?) humoristisch is:

Nicolaas, wiens milde goedheid

Kind en grijsaard heilig houdt,

Leeft in duizenden gedaanten,

Prachtig opgetooid met goud.

Koek-, banket- of taartenbakker,

Die zijn werk vol zwier bereidt,

Bakt voor Nicolaas ook jaarlijks

Een vernieuwde onsterfelijkheid.

Moens stelt dat het sinterklaasfeest een heerlijke afleiding is in de *grijze winter* en legt uit dat niet alleen jonge kinderen maar ook oudere kunnen genieten van dat feest. Dat kende immers lange tijd ook de traditie om anoniem een geliefde of iemand op wie men een oogje had, begin december, meestal op de zesde van die maand, te verrassen. Dat gebeurde dan met een hart (centrum van de liefde) van suikergoed of marsepein of een speculaaspop in de vorm van

een mannetje of een vrouwtje (de zogenaamde speculaasvrijers en -vrijsters^{xii}) als blijk van grote genegenheid:

Op dien naamdag doopt Cupido

Elken pijl in geurvol zoet;

Marmren harten schiet hij, lagchend,

Vaak in brand met suikergoed.

In *Herfstbloempjes voor de lieve jeugd* (1818)^{xiii} geeft Moens ook duidelijk aan, dat Sint Nicolaas niet meer bestaat:

Vader las dit uit een boek.

Neen, wie dood is, brengt geen koek,

Ook geen printje of and're zaken. [prentje]

Wie u daarmee vleit of kwelt

En van Sint Nik'laas vertelt,

Zoekt u sprookjes wijs te maken.

In het verhaal 'De geschiedenis van Jetje' uit haar verhalenbundel *Winter-looveren* (1820)^{xiv} leert Moens de jeugd, dat je je sinterklaaslekkers met anderen moet willen delen, bijvoorbeeld met een jarig zusje: *JAN, een knaapje van ruim zes jaren oud, had zijne laatste lekkernijen, die hij op Sint Nikolaasdag van grootmoeder gekregen had, met veel moeite – want de lieve jongen hield heel veel van zoetigheid – tot een feestelijk geschenk voor zijn zusje bewaard. Hij was dan ook naauwelijks nog aangekleed, of de blikken trommel werd te voorschijn gehaald, en met overhaasting, als vertrouwde hij zich zelven niet, liep hij naar het bed van Karolientje, stortte zijn' kleinen schat voor haar uit, en overlaadde haar met kusjes en zegenwensen.*

In Moens' jeugdroman *Mevrouw Veltman en hare voedsterlingen* (1824)^{xv} verschijnt ook het aspect van liefdadigheid. Mevrouw Veltman brengt sinterklaaslekkers naar arme gezinnen en zegt tot haar zoontje:

Vreugde te verspreiden, lieve jongen! is toch zulk een goed ding. Ik bevestig daarmee het oude, maar echter vrij onschadelijke, volkssprookje van St. Nikolaas' rondrijden niet.

Ze wijst erop dat alleen domme kinderen geloven, dat *St. Nikolaas, die eenige honderd jaer dood geweest is, te paard, boven de schoorsteen zal rijden*. Iets wat de onderwijzer uit het verhaal ook onmogelijk vindt.

Conclusie

Het is zeer boeiend om in de vroege kinderliteratuur zoveel aspecten over Sint Nicolaas en zijn feest aan te treffen. Het zijn vaak alleen deze teksten en prenten die ons informeren over het feit hoe men aan het eind van de 18^e eeuw en in de eerste helft van de 19^e eeuw over de goedheiligman dacht en zijn feest vierde. De meeste sinterklaasboeken uit die tijd zijn negatief wat betreft het nog steeds bestaan van Sint Nicolaas en positief vanwege het goede voorbeeld dat hij geeft.

Petronella Moens schaarde zich met haar verhalen over het sinterklaasfeest bij degenen die Sint Nicolaas afwijzen als een personage dat de jeugd elk jaar begin december komt bezoeken. Ze ziet echter ook positieve kanten aan het sinterklaasfeest, omdat men via dit feest kinderen in de sombere wintertijd goed kan verwennen en omdat jonge geliefden en vrienden elkaar met lekkers of geschenken kunnen verrassen. Ook biedt het feest uitstekend de mogelijkheid om aan liefdadigheid doen, vooral wat betreft arme kinderen. Allemaal redenen voor haar om dit feest te handhaven.

Moens hield veel van kinderen, dat blijkt uit haar verhalen en gedichten voor de jeugd. Ze wordt door de uitgever in de berijmde inleiding van haar debuut als kinderboekenschrijfster, *Letter-kransje* (1808)^{xvi}, geïntroduceerd als een vriendin van kinderen. Hij legt aan hen uit, hoe *Pietje Moens* haar droevig lot blind te zijn beter kan dragen, doordat ze voor de jeugd als schrijfster nuttig kan zijn:

O lieve, brave Kindren!

Ontvangt van een Vriendin

Dit aardig LETTERKRANSJE,

't Blijk van haar Kindermin;

Door Pietje Moens gevlochten,

Tot loon van Deugd en Vlijt.

Zorg steeds, dat gij dit Kransje

En meerder waardig zijt.

Dan zal, dat goede PIETJE,

Die u zoo hartlijk mint,

Sints hare vroege kindschheid

Door 't droevigst noodlot blind,

De droefheid minder voelen

Om 't smartelijk gemis;

Omdat zij, door dit Kransje,

U, kleinen! nuttig is.

Dan schreit zij vreugdetranen: —

Vergetende haar smart

Dankt zij God voor dien zegen,

In haar gevoelig hart.

DE UITGEVER

Moens was het met deze inleiding uiteraard eens. Met de hierin uitgesproken gevoelens en haar waardering voor het sinterklaasfeest als een sociaal gebeuren geeft ze duidelijk aan dat het haar niet alleen ging om waarheid, opvoeding en kennis.

Halverwege de negentiende eeuw zal in ons land – onder invloed van de Romantiek – de voorkeur voor sprookjes, legenden, sagen, mythen en andere fantasieverhalen weer toenemen. In Nederlandse sinterklaasboeken vinden we daarom na 1850 nauwelijks meer het afwijzen van of de twijfel aan een nog steeds levende Sint Nicolaas.

Een hoogtepunt in dit opzicht is ongetwijfeld de publicatie van het kinderboek *Sint Nikolaas en zijn knecht* (1850)^{xvii} van de Amsterdamse onderwijzer Jan Schenkman. Daarin staan namelijk totaal nieuwe elementen: naast Sint Nicolaas verschijnt een donkere dienaar, die met hem in een stoomboot arriveert, inkopen doet, een school bezoekt en met hem vertrekt in een luchtballon, in latere edities met een stoomtrein. Vele herdrukken van dit boekje en talloze andere kinderboeken over Sint Nicolaas/Sinterklaas en zijn donkere bediende(n) zouden volgen.

Niemand kon toen vermoeden, welke opschudding deze dienaar ruim 150 jaar later zou veroorzaken, tot in de gelederen van de Verenigde Naties ...

Bronnen:

De hierboven genoemde kinderboeken.

Literatuur:

Ans J. Veltman-van den Bos, *Petronella Moens (1762-1843). De Vriendin van 't Vaderland*. Nijmegen, Uitgeverij Vantilt, 2000.

ⁱ [J.F. Martinet en A. van den Berg], 'De Historie van Sint Nikolaas', uit: *Geschenk voor de Jeugd*. Tweede deel. Tweede stukje. Amsterdam, J. Allart, 1784, p. 178-197.

ⁱⁱ *Vaderlandsche kindervreugd*. Amsterdam, Kuiper, Van Vliet en ten Brink, 1794.

ⁱⁱⁱ *De vriend der jeugd*. Amsterdam, Joannes Roelof Postel, 1803, p. 1-12.

^{iv} *Nuttig geschenkje voor Kinderen*. Leiden, P.H. Trap, 1810, p. 22-24.

^v *Philopaedion. Tijdschrift voor de jeugd*. Jaargang 1822. Amsterdam, A. Vink, 1822, p. 559 e.v.

^{vi} R.G. Rijkens, *De beminnelijke Gerrit, of het derde boekje voor de lieve kleinen*. Vijfde druk. Groningen, J. Oomkens, 1840, p. 70-80.

^{vii} P.J.K. Thomson, *Deugd en ondeugd. Een geschenk voor kinderen, die de eerste beminnen en de laatste haten*. Bergen op Zoom, J.C. Verkouteren, 1845, p. 16-17.

-
- ^{viii} *Ziet Bisschop Sint Niklaas, ó Kindren hier te Paard!* No. 100. Zaltbommel, J. Noman, z.j. [1806-1830]; prentmakers: A. en J. Robyn.
- ^{ix} *St. Nicolaas Almanach, voor het jaar 1766.* 's-Gravenhage, Pieter Servaas, 1766.
- ^x Mr. E.J.B. Schonck, *St. Nikolaas geschenk aan de jeugd.* Amsterdam, W. Brave, z.j. [1814].
- ^{xi} *Euphonia, een tijdschrift voor de beschaafde stand.* Utrecht, F. Decker Zimmerman, 1814-1929.
- ^{xii} Het woord *vrij* is misschien ontstaan uit de naam Freyr, de Germaanse god van de mannelijke seksualiteit.
- ^{xiii} Petronella Moens, *Herfstbloempjes voor de lieve jeugd.* Amsterdam, Schalekamp en Van de Grampel, 1818.
- ^{xiv} Idem, *Winter-looveren.* Amsterdam, Schalekamp en Van de Grampel, z.j. [1820].
- ^{xv} Idem, *Mevrouw Veltman en hare voedsterlingen. Een geschenkje voor kinderen uit den beschaafden stand.* Amsterdam, C. Schaares/Deventer, A.J. v.d. Sigtenhorst, 1824.
- ^{xvi} Idem, *Letter-kransje voor lieve en brave kinderen.* Haarlem, Wed. A. Loosjes Pzn, 1806.
- ^{xvii} J. Schenkman, *Sint Nikolaas en zijn knecht.* Amsterdam, G. Theod. Bom, z.j. [1850].

Petronella Moens en Kubaard

Nog steeds bekend in haar geboortestreek

Door Jant van der Weg

In de eind 2015 te verschijnen *Nieuwe Encyclopedie van Friesland* heeft ook Petronella Moens een item toegewezen gekregen. Dit ondanks het feit dat ze maar twee jaar van haar prilste jeugd in Fryslân heeft gewoond. Zeker, ze werd er in het Friese dorpje Kubaard geboren (1762) als dochter van Petrus Moens, de predikant aldaar, en haar in Franeker geboren moeder Maria Lyklema à Nijeholt, afkomstig uit een bekende Friese familie. Maar twee jaar later verkaste het gezin al naar het Zeeuwse Aardenburg, waar vader Petrus het beroep van die gemeente had aangenomen. Toch bleven de contacten met Fryslân bestaan, uiteraard door de familie van moederskant, maar ook later door Friese vrienden van

Petronella. Dat verklaart mede het lemma in bovengenoemde encyclopedie. De tegenwoordige inwoners van Kubaard zijn er nog altijd trots op dat deze later zo bekende dichteres in hun dorp is geboren. Er is zelfs een straat naar haar genoemd.

De indertijd in het dorp woonachtige beeldend kunstenaar Ineke Ekkers maakte begin 21^e eeuw een borstbeeld van de beroemde inwonerster van Kubaard met de bedoeling dat dit in haar geboortedorp zou worden geplaatst. Het heeft daar inderdaad een poosje gestaan, maar moest natuurlijk wel betaald worden. Hoewel de overheden, zowel de provincie als de gemeente, bereid waren subsidie te geven kwam er niet genoeg financiële ondersteuning uit het dorpje zelf. Het gevolg was dat het beeld sinds 2001 in Aardenburg staat.

Bekend

Dat ze ook buiten Kubaard in de rest van Fryslân bekend was, maakt een artikel in het destijds bekende algemeen Friese weekblad *It Heitelân*^{xvii} van dr. G.A. Wumkes duidelijk. De theoloog Wumkes werd, na een aantal jaren als predikant werkzaam te zijn geweest, bibliothecaris van de Provinciale Bibliotheek in Leeuwarden en was een bekend publicist. Hij geeft in twee pagina's een beeld van de dichteres en besteedt ook een halve kolom aan het werk voor kinderen dat Petronella schreef. Hij heeft waardering voor met name dit werk, waarin men volgens hem de klank van het natuurlijke kindergeluid kan horen. Hij noemt haar een navolger van Van Alphen en illustreert dat aan de hand van de titels 'Jantje zag eens pruimen hangen' van Van Alphen met de pendant die Petronella geeft in 'Katootje zag een mand met app'len staan'. Ook heeft hij waardering voor de illustraties in bijvoorbeeld: *Mevrouw Leliëntal en hare kinderen* (1830) en *De kleine Willem of het huisgezin van den heer Lausbach* (1817, 2^e druk), novellen voor de rijpere jeugd, zoals hij ze betitelt. Hij vindt dat je hier de Nederlandse prentkunst uit die tijd op zijn best ziet. Door zijn werk als bibliothecaris had hij ook alle kans om dat vast te stellen. De boekjes bevinden zich namelijk met vele andere van Petronella Moens in de collectie van de Provinciale Bibliotheek, nu onder de naam *Tresoar: Fries Historisch en Letterkundig centrum*. Daar kun je ook zien, dat die ingekleurde prenten inderdaad kwaliteit uitstralen.

Over haar schreef eveneens een andere regionale auteur, M.L. de Boer, in het boek *Minskestriid Minskelibben: Ut de histoarje fan Hinnaerderadiel*^{xviii}. Daarin beschrijft de auteur in een paar pagina's Petronella en haar familie.

In dit artikel beperk ik me tot de kinderboeken die Petronella Moens schreef. Het zijn wel heel lieve kinderen voor wie ze schrijft als je op de titels van haar boekjes afgaat: *Letterbloempjes voor **lieve** kinderen* (1821), *Nieuw geschenk aan de **lieve** jeugd* (ca. 1825), *Letter-kransje voor **lieve** en brave kinderen* (1828) en *Klein geschenk aan de **lieve** Nederlandsche jeugd* (183-?).

Uiteraard paste dat uitstekend in een tijd, waarin ook *Brave Hendrik* kon verschijnen en vele herdrukken beleven. Misschien kun je je daarnaast afvragen, of dat ook iets te maken heeft met het feit, dat Petronella zelf geen kinderen had en dus de dagelijkse praktijk van niet altijd zulke lieve kinderen meemaakte. Hoewel ze algemeen wordt beschouwd als navolger van Hieronymus van Alphen, de pionier op het gebied van de kinderliteratuur, heeft ze hem in dezen blijkbaar niet als voorbeeld gesteld. Immers, Van Alphen was een vader die wist hoe kinderen bezig waren. Bij hem kom je dan ook wel ondeugende kinderen tegen die bv. een ruit ingooien. Zijn reactie als auteur en opvoeder past dan weer wel in het brave geheel.

Zo'n 37 treffers op de naam van Petronella Moens zijn in Tresoar te vinden. Bij die 37 zijn ook studies, artikels en interviews inbegrepen plus werk dat Petronella voor volwassenen schreef. Nader onderzoek leert dat er een tiental boeken zijn te vinden die voor kinderen zijn geschreven. Van die tien komen er zes uit de verzameling van de Ottema-Kingma Stichting (OKS). Oorspronkelijk bevond deze verzameling zich in het Leeuwarder keramiekmuseum Het Prinsessehof, maar de collectie werd een aantal jaren geleden overgedragen aan Tresoar,. Een van die (OKS-)kinderboeken is *De kleine Suse Bronkhorst* (Haarlem 1808). Het met platen geïllustreerde verhaal begint met een opdracht van de uitgever in een gedicht 'Aan Mejuffrouw Petronella Moens'. De hoofdpersoon van het verhaal is blijkbaar genoemd naar diens dochter getuige de opmerking: 'Mijn SUSE hebt ge eene eer bewezen'. In de inleiding vertelt Petronella dat de aanleiding voor het verhaal een briefje van de negenjarige Leentje is. Haar moeder leest namelijk een boek 'Historie van Susanna Bronkhorst', maar dat is nog niet geschikt voor Leentje. Vandaar dit boekje voor meisjes van 8 tot 12 jaar, dat het verhaal over Susanna in 180 pagina's en verdeeld over negen hoofdstukken vertelt. Het is een braaf en lief meisje dat de stoute jongens om zich heen vermaant en dat, als ze zich door die jongens toch laat overhalen tot het (stiekem) opeten van een abrikoos, overstuur raakt.

Jongens spelen ook wel een *goede* rol in haar verhalen zoals in *Kleine Willem of het huisgezin van den heer Lausbach* uit 1814. Tegenover de titelpagina krijgt dit verhaal een ingekleurde

prent mee. Daarna volgt een gedicht als intro, opgedragen 'Aan de lieve jeugd' met een zin die Petronella's zicht op het kind goed weergeeft: '... rein paradijs-loof der kindschheid...' Na dit gedicht volgt ook hier een prozaverhaal van 172 pagina's onderverdeeld in 8 hoofdstukken. In een volgende titel, de bundel *Letterbloempjes voor lieve kinderen* [1821] beantwoordt de auteur in een berijmde voorrede de vraag van haar jonge lezers: 'Schenkt ons Moens weer geen verhalen / En gedichtjes, in dit jaar?' Opvallend in deze en andere werken van haar hand is de aandacht voor de dood, zoals het gedicht 'Het kind bij een kerkhof' en 'De kleine Willem – bij het lijkje van zijn zusje Santje'. Ook hiervan kunnen we zeggen dat het in de tijd paste. Zo heeft Van Alphen in zijn bundel uit 1778, *Proeve van Kleine Gedigten*, het gedicht 'Het lijk' opgenomen, waarin hij de kinderen maant niet al te zeer te schrikken bij het zien van een lijk.

De verhalen van Petronella, hebben vaak de vorm van een gesprek tussen vader of een andere volwassene en één kind of meerdere, een werkwijze die ook de Philantropijnen, een Duitse pedagogische beweging uit laat 18de eeuw, vaak toepasten in hun werk. Zo zien we op een kleurenplaatje in bovengenoemde bundel *Letterbloempjes* twee kinderen, een meisje en een jongen en komt in het bijbehorende gesprek Gods wijsheid en liefde in verschillende 'jaarsaizoenen' aan de orde. In een ander verhaal, 'Het geluk in verschillende standen of Mevrouw S... met hare kinderen' wordt een arm gezin geportretteerd, terwijl 'Eene geschiedenis uit den Bijbel' over Daniël vertelt.

Een ander boek dat zich in Tresoar bevindt, is *Nieuw geschenk aan de lieve jeugd van hare heilbedoelende Vriendin Petronella Moens* [ca. 1825]. Zo'n titel zegt al heel wat. De 'heilbedoelende' auteur richt zich in het 'Voorberigt' tot de ouders van haar doelgroep. Het 'heil' drukt zich ook uit in de vermaning op rijm aan het slot van het prozaverhaal 'Ongehoorzaamheid, of de wolf en de knaapjes'. Deze bundel bevat eveneens proza en poëzie, net als het OKS-boekje *Letter-kransje voor lieve en brave kinderen* (1828), jammer genoeg niet helemaal compleet. Het boekje moet behoorlijk populair zijn geweest, gezien het feit dat het bij deze uitgave om een vierde druk gaat. De eerste uitgave stamt uit 1806. Ook hier heeft de uitgever een voorwoord op rijm toegevoegd. Naast aandacht voor de dood, zoals blijkt uit de titel van een gedicht 'Bij den dood van het kleine Koosje' komt ook nieuw leven aan bod met 'Bij mijn pasgeboren zusje' dat nog extra aandacht krijgt door de bijgevoegde prent.

Zoals gezegd bevindt er zich in het Leeuwarder *Tresoor* veel werk van Petronella Moens, zowel voor volwassenen als voor kinderen. Ik heb me dus geconcentreerd op werk in de laatste categorie van deze auteur, de kinderboeken. Dat doe ik mede vanwege mijn eigen werkveld en dat van de Stichting Geschiedenis Kinder- en Jeugdliteratuur, waarvan ik voorzitter ben. De in 1988 opgerichte werkgroep binnen het Landelijk Platform voor Kinder- en Jeugdliteratuur werd in 1993 een zelfstandige Stichting die dus in 2013 haar 20-jarig jubileum mocht vieren met een feestelijke studiedag in de Openbare Bibliotheek in Amsterdam. Binnen die stichting leerde ik ook Ans Veltman kennen die indertijd (in 1993) een lezing hield over Petronella Moens op een studiedag van de organisatie^{xvii}. Een voor de hand liggend podium bij een stichting met als doelstelling: het bevorderen van beheer, voorlichting, onderzoek en publicaties betreffende oude kinderboeken en -prenten en de geschiedenis van de Nederlandstalige kinder- en jeugdliteratuur. Dit doel wordt concreet in de twee studiedagen per jaar die de stichting organiseert en in de excursies naar tentoonstellingen op dit gebied. Drie maal per jaar ontvangen de Vrienden van de Stichting de periodiek *Berichten uit de wereld van het oude kinderboek* met allerlei informatie op dat gebied. Ook het nieuwjaarsgeschenk voor de Vrienden, dat elk jaar verschijnt bij de jaarwisseling laat iets zien van het belangstellingsgebied. Zo mocht ik zelf, in samenwerking met Toin Duijx, een bijdrage in deze serie leveren over het wiegelied, *Suja, suze, eia & nane* (2003) en beschreef Dirk Tang in het voorlopig laatste deel van de serie de Savoyaard in oude kinderboeken en op centsprenten, *Ver van eigen huis en haard, de Savoyaard* (2014).^{xviii}

Slot

Hoewel er eind achttiende, begin negentiende eeuw nog niet veel literair werk voor kinderen werd geschreven, valt er in dat vroege werk toch een zekere tendens te constateren. Literatuur voor kinderen behoort in de ogen van volwassenen uit die tijd pedagogisch-didactisch te zijn. Het lezende kind moet er iets uit kunnen leren, kennis kunnen opdoen, met daarnaast met name hoe het zich in de maatschappij van die dagen behoort te gedragen. Wat dat betreft past Petronella Moens uitstekend in dat concept en wilde zij haar jonge lezers iets meegeven voor hun leven nu en later.

Bijbel en jeugd bij Petronella Moens

‘De onzijdig liefhebbende Vader van alle menschen’

Door Willem van der Meiden

Petronella Moens schrijft in 1828 als tweede vrouw een ‘kinderbijbel’ met ‘merkwaardige bijbelsche tafereelen’ voor ‘de meer gevorderde jeugd’: reformatorische Verlichting met veel karakter.

Drie vrouwen

De eerste drie vrouwen die in Nederland Bijbelse verhalen bewerken voor kinderen en jongeren zijn vriendinnen van elkaar.^{xvii} De jong gestorven Friese schrijfster Fenna Mastenbroek (1788-1826) is de eerste vrouw die een ‘kinderbijbel’ schrijft. Zij schrijft vooral voor meisjes en vrouwen. In het ‘Voorbericht’ van haar in 1815-1816 verschenen bundel *Lectuur voor vrouwen*, schrijft zij: ‘Voor mannen te schrijven is minder mijn taak, dewijl daartoe veelal een geleerdheid wordt gevorderd, welke ik niet bezit, en die ook, volgens ’t algemeen oordeel, geen sieraad der vrouw is’. Van haar hand verschijnt in Sneek in 1822 *Zedelijke verhalen uit den Bijbel: voor vrouwen en meisjes*. Een kinderbijbel kan men deze uitgave nauwelijks noemen, want de uitgave is niet echt voor kinderen (jongere meisjes) bedoeld. Het is wel de enige Bijbelbewerking uit de negentiende eeuw die zich uitsluitend op vrouwen richt. Waarom? ‘Niet, als of ik haar een minder gezond verstand, een’ minder kieschen smaak toeken, dan de andere sekse, in geen en deele; doch ik verbeeldde mij, dat ik, om haar te voldoen, geene eigenlijke geleerdheid of uitlegkunde behoefde.’ (‘Voorberigt’, XXII). Het boek is een Bijbels deugdenexposé van voor vrouwen in die tijd fatsoenlijk geacht gedrag.

De derde vrouw die een kinderbijbel schrijft – ik sla er één over – en nog wel Bijbelse verhalen voor *jonge* kinderen, is Anna Barbara van Meerten-Schilperoort (1778-1853). Zij schrijft in 1845 de eerste peuterbijbel van Nederland, die in vijf delen in Amsterdam verschijnt onder de titel *Kinderbijbel of Bijbelsche Verhalen voor jonge kinderen*. Zij presenteert een Bijbelse etiquette voor jonge kinderen, waarover hieronder meer.

De tweede schrijfster die zich waagt aan een boek dat we met enige moeite een kinderbijbel zouden kunnen noemen, is Petronella Moens, die in 1828 in Amsterdam bij Portielje haar

Merkwaardige bijbelsche tafereelen om de meer gevorderde jeugd Gods wijsheid en liefde in het bestuur der menschelijke lotgevallen te doen opmerken het licht doet zien. Deze jeugdbijbel – een luxe uitgave – is in tegenstelling tot de meeste kinderbijbels van haar tijdgenoten fraai geïllustreerd.

De bewerkingen van Bijbelse verhalen van deze drie vrouwen verschillen van elkaar. De doelgroepen lopen bijvoorbeeld uiteen. Mastenbroek schrijft voor jonge vrouwen, Moens voor ‘de gevorderde jeugd’ en Van Meerten-Schilperoort voor jonge kinderen.

Laatstgenoemde draagt haar boek op aan Nederlandse moeders^{xvii}, Moens aan ‘de vaderlandsche jeugd’ (‘Voorrede’, 6). Ook de toon van deze drie uitgaven verschilt.

Mastenbroek treedt aan de hand van enkele Bijbelse verhalen op als zedemeesteres van Nederlandse meisjes en vrouwen; en dan gaat het over het huwelijk, de plichten als vrouw en het nut van zuivere godsdienstigheid. De weduwe Van Meerten-Schilperoort geeft de jonge kinderen allerlei praktische aanwijzingen om het gedrag van Bijbelse personages wel of juist niet na te volgen: het is een ‘hoe heurt het Bijbels gesproken’. Je mag je niet uitkleden waar iemand bij is (zoals Noach doet), dronken worden evenmin (idem), klikken mag niet (Jozef), snoepen niet (Esau), grappen maken mag wel, maar spotten niet (Simson). Drift, ongehoorzaamheid, eigenzinnigheid, oneerbiedigheid, ondankbaarheid: er zijn steeds Bijbelse figuren in voorraad die aanschouwelijk voordoen waarom dergelijk gedrag niet deugt. Niet zelden verschijnt de schrijfster zelf in de Bijbelverhalen om haar bestraffende wijsvinger te heffen tegen een van de hoofdpersonen. Sara lacht om wat de drie boodschappers aan Abram te vertellen hebben (Genesis 18): ‘Foei, SARA! dat spijt mij van u.’ (I, 16) In het Bijbelboek Jona vlucht de profeet voor zijn opdracht: ‘[...] diep en diep moet ik mij voor hem schamen.’ (II, 68)

Maar er zijn ook overeenkomsten. De drie schrijfsters doen mee aan het beschavingsoffensief dat met de oprichting van de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen in 1784 is ingezet en dat tot doel heeft een synthese te vinden tussen Verlichting en christelijk geloof. Of zoals Ans Veltman het in haar proefschrift over Moens beschrijft: ‘Moens probeerde een overwegend moralistische godsdienst te combineren met het rationalisme dat in haar tijd gedijde, om zo de christelijke traditie voort te zetten.’^{xvii} Het effect van deze synthese wordt vooral getekend door een in onze ogen verregaand moralisme. En ook dat verbindt het werk van de drie schrijfsters, zeker het Bijbelse werk. En alle drie richten zij zich overduidelijk tot de betere

standen.

Wijs en heilig

Laat ik me nu tot Moens beperken en trachten te peilen hoe haar godsdienstige overtuigingen haar overdracht van Bijbelverhalen aan de jeugd bepalen en welke ‘theologie’ zij in haar werk met kinderen communiceert. ‘Wat God doet, dat is welgedaan, / zijn wil is wijs en heilig’. Zo pent couplet 1 van Lied 432 van het *Liedboek voor de Kerken*, een tekst van Petronella Moens.

Zoals ik in mijn proefschrift schreef^{xvii} heeft het deïsme van de Franse revolutie Nederland nooit diepgaand beïnvloed. Wel zochten tal van mensen, onder wie Mastenbroek, Moens en

Van Meerten, theologen en gelovige schrijvers die streefden naar een ‘reformatorische Verlichting’,^{xvii} naar een algemene religie, een natuurlijke godsdienstigheid die onmisbaar onderdeel moest zijn van de volksopvoeding en van die van de kinderen. Daarbij trokken ze de kerkelijke grenzen ruim – er was sprake van een ‘verlichte oecumene’.^{xvii}

In deze denkrant is God het alwetend en almachtig opperwezen, dat de aarde geschapen heeft en bestuurt als ‘een vreugdevol verblijf van redelijk denkende schepsels’ (Moens 1). God krijgt bij Moens epitheta als ‘de liefderijke Heer der wereld’ (11), ‘de goddelijke Opvoeder

van het menschdom' (12), 'de Bestuurder der wereld' (12) 'de onzijdig liefhebbende Vader van alle menschen' (23), 'de Allerhoogste' (49), 'de wakende Voorzienigheid' (80) en het 'almagtig Opwezen' (86), om een kleine bloemlezing te geven. Een volbloed theïstische godsopvatting dus; aan de wijsheid, liefde en macht van God wordt in de reformatische Verlichting niet getornd. De mens is het probleem, en daar wordt het verlichte beschavingsoffensief ingezet, verpakt in een vaak wijdlopie invulling en toepassing van Bijbelse verhalen. De wijze waarop het Opperwezen met de Bijbelse figuren communiceert, mag daarbij als metafoor gelden voor de eigen pedagogische doelen. Moens vertelt over de eerste mensen en de wijze waarop God toespreekt (10-11). 'Ja, in die dagen, toen de wijze wil van het Opperwezen nog niet beschreven was, toen de besturende Voorzienigheid in de lotgevallen der menschen, wier getal nog zoo klein was, niet duidelijk opgemerkt kon worden; ja, toen de jeugdige of kinderlijke toestand van het menschengeslacht ook voor zulk eene opmerking nog niet vatbaar was, toen behaagde het den liefderijken Heer der wereld, met zijn redelijk, denkend kroost op aarde meer onmiddellijk te verkeer. Onderwijzend, goedkeurend of afkeurend sprak hij met hen als met zijne voedsterlingen, wier kracht, om zonder aanschouwen te gelooven, zich nog moest ontwikkelen.' Een mooi *mission statement* voor de verlichte bijbelpedagogie. Wanneer het bloed van Abel heeft gevloeid (Genesis 4) en Kaïn 'aanklaagt' vanuit de aarde waarop het is gestort, verklaart Moens dat als volgt (11): 'Soortgelijke beeldspraak maakte den diepsten indruk op het hart van de nog geheel zinnelijke menschen; die, even als nog jonge kinderen, altijd geneigd zijn, om zelfs levenloze dingen, die hunne liefde, hunne gramschap, of hunne vrees opwekken, als bezielde te beschouwen en te behandelen.'

Karakterloos

Maar hoe moet het dan met de mens? Hoe kan de Bijbel aanschouwelijk helpen bij de vorming van 19de-eeuwse jonge mensen? Een probleem – maar ook een kans – daarbij is het karakter van de Bijbelse verhalen en de 'karakterloosheid' van hun protagonisten. Zoals Nicolaas Matsier schrijft, over het verhaal van het offer van Izak in Genesis 22: '... over bijna alles wordt gezweigen, heel veel blijft open vraag, overgangen vinden abrupt plaats. (...) Maar het is juist deze barre en boze stijl met zijn talloze raadsels die stuk voor stuk om interpretatie vragen, die het vreemde en indringende karakter bepaalt van vooral het Oude Testament.'^{xvii} Dat is ook het vertrekpunt van Petronella Moens: 'De stijl, hoe voortreffelijk ook in het oorspronkelijke, ja, ook zelfs in onze taal overgebracht, is zoo merkbaar onderscheiden van

den stijl, die in onze hedendaagsche geschriften heerscht, de verbeelding wordt zoo weinig door de slechts aangestipte gebeurtenissen gewekt, de zeden, de spreek- en handelwijze der Oostersche volken, zijn aan velen zoo vreemd; dit alles werkt mede, om de niet aan opmerkzaamheid gewende jeugd, onkundig te houden van den inhoud des Bijbels, terwijl zij intusschen het beoefenen van ongewijde geschiedenissen, als onmisbaar onderdeel van eene beschaafde opvoeding leert beschouwen.’ (Voorrede, IV-V).

Hoewel Moens de Bijbelverhalen in haar Voorrede ‘eerbiedwaardig’, ‘eenvoudig’ en ‘goddelijk schoon’ noemt, zijn ze toch vooral sober, karig zelfs, en worstelt zij zoals de meeste ‘verlichte’ kinderbijbelschrijvers met de ‘karakterloosheid’ van Bijbelse figuren, Jezus voorop. Want zij willen, zeker in deze jaren, kinderen de mogelijkheid tot identificatie bieden, tot navolging. Daarom verschijnen in deze periode tal van kinderbijbels waarin het karakter en de persoon van Jezus ingelezen worden in de Bijbelverhalen. Een saillant voorbeeld hiervan stamt al uit 1740. In het voorwoord van een heruitgave van een pedagogisch handboek uit de zeventiende eeuw omschrijft de Middelburgse predikant Jacobus Willemsen uitvoerig de ‘voorbeelden’ in de evangeliieverhalen over geboorte en opvoeding van Jezus die ten grondslag kunnen liggen aan een verantwoorde opvoeding in gereformeerde zin. De meeste daarvan zijn achttiende-eeuwse deugden die hij inleest in de evangeliieverhalen, waarin ze immers niet voorkomen. Willemsen beschrijft hoe het opgroeiende kind Jezus naar de kerk wordt gebracht, leert lezen en schrijven, op pelgrimstocht gaat, in goed en stichtelijk gezelschap verkeert en de religieuze feesten viert. Dit alles staat model voor een goede christelijke opvoeding. Het brengt de auteur tot wat hij noemt een ‘weergâloos deugdenbeeld’. Jezus had een mooi lichaam, niet te klein zoals Zacheüs, niet te ‘wanstaltig groot’, zoals Goliath. Hij was ‘welgemaakt bevallig en aangenaam’ en had een bekoorlijk gelaat. Tevens had hij een ‘redelijke ziel’: vaardig, klaar, doorzichtig, kloekhartig en doortrokken van heldenmoed. Hem kenmerkten een volmaakte eenheid in willen en weten, wijsheid en wilskracht. Hij zocht de ‘openbare godsdienst’, was zijn ouders gehoorzaam en hield van zijn familie en volk. Voorts was hij een ‘zeer vlytig’, godvruchtig, gehoorzaam en vruchtbaar kerkganger. Hij waste ook keurig zijn handen en at zijn eten netjes op.^{xvii} Het motto van Willemsen is: doet gij evenzo.

Er zijn in deze periode en ook nog wel daarna tal van kinderbijbels die op deze wijze met het voorbeeldige karakter van Jezus in de weer zijn. De aanname is dat je je als kind en volwassene met Jezus moet kunnen identificeren. Geen navolging zonder identificatie, lijkt het parool te zijn. Toch bieden de evangeliieverhalen – anders dan, maar wel vergelijkbaar met

de oudtestamentische verhalen – die mogelijkheid niet of nauwelijks. Wat niet zeggen wil dat navolging is uitgesloten, integendeel. Maar als navolging *nabootsing* betekent, bieden de verhalen weinig houvast.

Het is een kwestie die tal van theologen en pedagogen vanaf de 18de eeuw bezighoudt, want hoe voed je kinderen en volwassenen tot redelijke en weldenkende mensen op met Bijbelverhalen die je daarvoor geen enkel houvast geven? Daarvan getuigen uitgaven met titels als *Historische, karakter- en zedekundige Bybelonderwyzer* uit 1782, van een anonieme auteur. Daarvan getuigt ook een van de eerste vertellende kinderbijbels, de uit het Duits vertaalde kinderbijbel van de Zwitserse predikant Joh. Jac. Hesz: *Geschied-verhaalen des Ouden en Nieuwen Testaments, inzonderheid geschikt voor de jeugd* (1778), die Bijbelse karakterkunde wil bieden. En een schoolboekje van ‘het Nut’ uit 1798 van E. Tinga en naamgenote Anna Maria Moens heeft als titel *Beschrijving van het Godsdienstig en zedelijk Character van Jesus Christus*.

Ook Petronella Moens is geïnteresseerd in het karakter van de Bijbelse personages, dat van Jezus voorop. Eerder schreef ze al een verhandeling over de oudtestamentische ‘heldinnen’ Esther en Ruth.^{xvii} In haar *Tafereelen* steekt zij de loftrumpet over Abel, Jakob, Jozef, Daniël en over Jezus, aan wie twee derde van haar boek is gewijd. Jozef, ‘dat heerlijk voorbeeld van vergevende liefde en broedertrouw’ (28). Daniël, ‘de eerlijke staatsman, de edeldenkende menschenvriend en de opregte.’ (77) ‘Voor elk wel geplaatst hart is het een onbeschrijfbare wellust, zulke edele natuurgenooten op het wereldtooneel te zien verschijnen en handelen. Maar hoe veel invloed zij ook mogen hebben op zwakke deugd, ja, zelfs op de ondeugd, het blijft hun toch aan vermogen ontbreken, om de aandacht van het geheele mensdomein op zich te vestigen.’ (78) Daar is de figuur van Jezus Christus voor nodig.

Wonderdoende leraar

Twee derde van het boek is aan Jezus gewijd. Veel aandacht ook voor moeder Maria in wie de zegeningen van het moederschap omstandig beschreven worden. Die focus van Moens is opvallend; ook bij het verhaal van Mozes in het biezen kistje stromen moedermelk en moederliefde rijkelijk.^{xviii} Passages als deze konden het echtpaar Buijnsters wel bekoren: ‘Niemand schreef zoveel en met zoveel liefde voor kinderen als deze kinderloze ongehuwde vrouw.’^{xviii}

Bij Jezus passen – het zal niet verbazen – in zijn aardse leven, sterven en opstanding alle superlatieven. Slechts één voorbeeld uit vele, uit het verhaal van de gestorven ‘jongeling’ uit Naïn (Lukas 7). Moens beschrijft prachtig de wonderdaden van Jezus die hij bewees aan bedroefden, de zieken, de doven, blinden en zelfs aan de doden: ‘Zelfs de gestorvenen, riep Hij uit de donkere doodsvalei terug, en schonk hen gezond en herbloeiend aan dankende bloedverwanten en vrienden weder.’ (129-130) Indringend is de beschrijving van de begrafenis van het kind en het verdriet van de moeder. ‘Weenend en handenwringend ontwijkt zij de stad; daar lag het open veld, waar zij zoo menigwerf met den jeugdigen knaap aan hare zijde, zich in de schoone natuur verlustigde. Daar ruischte het koeltje door de hoog waaijende palmboomen, in wier schaduw hij, als kind, door haar zorgend moeder oog bewaakt, vaak speelde, of bloemen vergaderde tot kransen, waarmede hij op den geboortedag van zijn geliefde moeder de feestkelk wilde omslingeren.’ (131) Dan komt Jezus, ‘de wonderdoende Leeraar uit Nazareth, kenbaar, niet slechts door zijne schoone, eerbied en liefde inboezemende gestalte, waarin de hoogste volmaaktheid der menschelijke natuur schitterde, maar ook door de stille majesteit, die Hem omgeeft’ (132). Jezus beveelt de jongen op te staan. ‘Het onsterfelijk wezen van dezen jongen mensch, dat, toen het stoffelijk omkleedsel wegviel en onbruikbaar was geworden, de zichtbare wereld had verlaten, verneemt het goddelijk bevel, en verbindt zich op nieuw met het bezintuigde stof.’ (ib.) Een mooi voorbeeld van een verlicht herscheppingsverhaal.

De omgang van God met zijn mensen is, zoals gezegd, een metafoor voor de gewenste opvoeding van kinderen. De godsdienst ontwikkelt zich – in de voorstelling van Moens en tijdgenoten – in de Bijbel van een primitief en kinderlijk geloof tot langzame rijping, culminerend in de komst van Christus, die een volwassen, redelijke godsdienst heeft gesticht. Zo is het ook in het dagelijks leven. Van dit ‘vooruitgangsgeloof’, zo kenmerkend voor de verlichte theologen en pedagogen, nog een voorbeeld uit Moens’ *Tafereelen*. Na de kruisdood van Jezus scheurt het ‘voorhangsel’ van de tempel in tweeën (o.a. Mt. 27:51). Moens: ‘Nu was het volbragt, het groote werk, dat Jezus als sterfelijk mensch op aarde moest verrigten; met zijnen dood waren de zinnelijke godsdienstplegtigheden, aan Israel voorgeschreven, nutteloos geworden; het voorhangsel, dat heilige der heiligen, waar de liefderijke Opvoeder van het mensdom, voor het nog kinderlijke verstand, zijne bijzondere wooning scheen gevestigd te hebben, dat voorhangsel was verscheurd. De tijd was gekomen, dat op alle plaatsen der aarde, God in geest en waarheid zoude aanbeden worden.’ (175-176) Zo

schreed de beschaving voort...

Voor Petronella Moens is twijfel of de verhalen uit de Bijbel wel waar gebeurd zijn niet aan de orde. Wanneer veertig jaar later de moderne Bijbelwetenschap uit Duitsland begint door te sijpelen, verschijnen er kinder- en jeugdbijbels die erkenning van het ‘mythische’ en ‘legendarische’ karakter van de Bijbelverhalen weer als een stap hoger op de religieuze evolutieladder beschouwen. Jezus wordt dan des te meer een geloofsheld en een voorbeeldig en navolgenswaardig ‘goddelijk’ mens.^{xvii}

Waardering

Hier moet ik het bij laten. Al is Moens’ moralisme voor moderne lezers lastig meer te waarderen, haar rijke en verzorgde schrijfstijl vergoedt veel. Maar zij is een kind van haar tijd, zoals wij allen. De waardering voor haar kinderboeken is de laatste decennia wel verschoven. Zestig jaar geleden schreef de pionier van de bestudering van de jeugdliteratuur D.L. Daalder nog over de verlichte kinderboekenschrijvers: ‘Men streeft uitsluitend naar pedagogische en morele beïnvloeding, men is nog immers van mening, dat “Moralunterricht” gunstige gevolgen moet hebben en men is blind voor het feit, dat de strijd tegen de zonde andere wapenen nodig maakt dan langdradige verhandelingen over de deugd. Het ge vulgariseerde rationalisme toont zich hier van zijn zwakste kant.’^{xvii} Het echtpaar Buijnsters noemt haar ‘een haarzuivere vertegenwoordigster van de christelijke Verlichting en het daarmee verbonden “Nuts”-denken.’ Maar ook wordt geconstateerd: ‘Wat bij die oude kinderverhalen altijd het moeilijkst valt te taxeren is de morele waardenschaal.’^{xvii}

Ook Jeroen Dekker erkent dit probleem, maar bewondert het vermogen van Moens en haar collega’s om bij de tijd te blijven: ‘Lezen was bedoeld als zedelijke vorming en volgens Buijnsters maakte Moens gebruik van moralistische overkill. Dat kan, geredeneerd naar hedendaagse maatstaven, zo zijn. Maar zowel Moens als de schepper van brave Hendrik [Nicolaas Anslijn – wm] voelden de opvoedingsmentaliteit van de eigen tijd haarfijn aan en wisten deze om te zetten in het gevraagde, brave kindertype, waaruit deugdzame burgers konden groeien.’^{xvii}

Van de beoefenaars van de historische pedagogiek is Nelleke Bakker positief over Moens: ze brengt ‘de verlichte boodschap op een manier die kinderen zal hebben aangesproken’. De auteurs van het standaardwerk over de geschiedenis van de opvoeding, onder wie Bakker, prijzen Moens om het hoge informatieve gehalte van haar teksten voor de jeugd, waarbij ze ook omstreden kwesties, zoals de slavernij, niet uit de weg gaat.^{xvii}

In het standaardwerk over de geschiedenis van de jeugdliteratuur *De hele Bibelebontse berg* (1990), toch al weinig geïnteresseerd in kinderboeken met een godsdienstige strekking en kinderbijbels, komt Moens werk voor de jeugd wel aan de orde, maar ontbreekt aandacht voor haar religieuze werk. In de onlangs verschenen nieuwe geschiedschrijving van de jeugdliteratuur, *Een land van waan en wijs* (2014), is Moens helaas vrijwel afwezig, ook in het hoofdstuk ‘Waar is God gebleven?’ Waar is Petronella Moens gebleven?

^{xvii} Zie Ans J. Veltman-van den Bos, ‘Petronella Moens en haar literaire vriendinnen’, *Moensiana* nr. 11 (december 2014) 5.

^{xvii} Het derde deel draagt zij op aan haar eigen kleinkinderen, die bij name worden genoemd.

^{xvixvii} Ans J. Veltman-van den Bos, *Petronella Moens, De Vriendin van 't Vaderland*, 2000, 225.

^{xvii} Willem van der Meiden, ‘Zoo heerlijk eenvoudig’ – geschiedenis van de kinderbijbel in Nederland, 2009, 87-89.

^{xvii} Uitdrukking voor het eerst gebruikt door Fred. Sassen, in *Johan Lulofs (1711-1768) en de Reformatorische verlichting in de Nederlanden*, 1965.

^{xvii} Zie Willem van der Meiden, *a.w.*, 269.

^{xvii} In ‘Beginnen bij Genesis’, in: *Raster* 80 (1997).

^{xvii} Uit het voorwoord van Jacobus Willemsen in een herdruk van Johannes de Swaef, *De Geestelycke Queeckerye* (1621), 1740.

^{xvii} Resp. *Esther in vier boeken* (1786) en *Ruth in vier boeken* (1790), beide in samenwerking met Adriana van Overstraten.

^{xvii} C. Houtman wijst in *Bijbelse geschiedenis herverteld*, 2010, 246 op de opmerkelijke voorliefde van Moens voor de beschrijving van de moederborst in dit verhaal.

^{xvii} P.J. Buijnsters en Leontine Buijnsters-Smets, *Lust en Leering*, 2001, 31-32.

^{xvii} Voorbeelden zijn H.G. Grosjean, *Verhalen uit de Bijbel naar de nieuwere opvattingen meegedeeld aan jongelieden* uit 1866 en de *Bijbel voor Jongelieden* van H. Oort en I. Hooykaas, 1871-1878.

^{xvii} D.L. Daalder, *Wormcruyt met Suycker* (1950), 1976, 70-71.

^{xvii} P.J. Buijnsters en Leontine Buijnsters-Smets, *t.a.p.*

^{xvii} Jeroen J.H. Dekker, *Het verlangen naar opvoeden*, 2006, 264.

^{xvii} Nelleke Bakker, Jan Noordman en Marjoke Rietveld-van Wingerden, *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland*, 2006, 211-212. De (afschaffing van de) slavernij komt bij Moens uitvoerig aan de orde in *De jonge Sofia*, 1820.

Berichten

"Omdat ik iets te zeggen had"

In het kader van een Europees project HERA Travelling Texts, over de rol van vrouwelijke auteurs in het negentiende-eeuwse Europa vond in het Letterkundig Museum in Den Haag de opening plaats van een reizende tentoonstelling, waar ook werk van P:etronella Moens in de vitrines ligt. Suzan van Dijk is de drijvende kracht achter dit project en de officiële opening op 30 september 2015 werd verricht door Riet Schenkeveld- van der Dussen.

De tentoonstelling duurt voort tot 15 november en zal vervolgens te zien zijn in
Het Noord-Hollands Archief te Haarlem febr.-maart 2016

Atria, Amsterdam, april 2016

Openbare Bibliotheek Utrecht, oktober-november 2016.

Zie ook: www.womenwriters.nl

ISECS juli 2015

Eenmaal in de vier jaar vindt een groot internationaal congres plaats van de Achttiende Eeuw. Het veertiende International Congress for Eighteenth-Century Studies (ISECS-SIEDS) vond dit jaar plaats in Rotterdam Erasmus University. Een week lang vulden de collegezalen en studieruimten zich met onderzoekers uit de hele wereld om een presentatie te geven of deel te nemen aan een discussie in een round table.

Een nieuw fenomeen was de posterpresentatie. Behalve een voordracht door Ans J. Veltman-van den Bos tijdens een panelzitting werd op een grote poster verbeeld hoe Petronella Moens al in de beginjaren van haar schrijverschap ageerde tegen de slavenhandel.

